
MARIA JOSEP CUENCA & ÀNGELS MASSIP

CONNECTORS I PROCESSOS DE GRAMATICALITZACIÓ

1. INTRODUCCIÓ

Com assenyalàvem en un treball anterior (Cuenca 1992-1993: 172), la formació de nexes conjuntius en català pot ser el resultat de tres processos, progressivament incloents (vegeu figura 1):

(a) Nexes resultants de l'evolució fonètica des del llatí: ET > *e* > *i*; AUT > *o*.

(b) Nexes resultants d'un canvi de significació, que generalment també han experimentat una transformació fonètica des de l'ètim llatí: llat. INTERIM, temporal > *mentre (que)*, temporal > adversatiu.

(c) Nexes resultants d'una gramaticalització d'elements no conjuntius (adverbis, sintagmes preposicionals, participis, etc.), la qual implica un canvi de significat i una modificació fonètica: *ans*, conjunció adversativa (< llat. *ANTIUS, adverbí temporal).

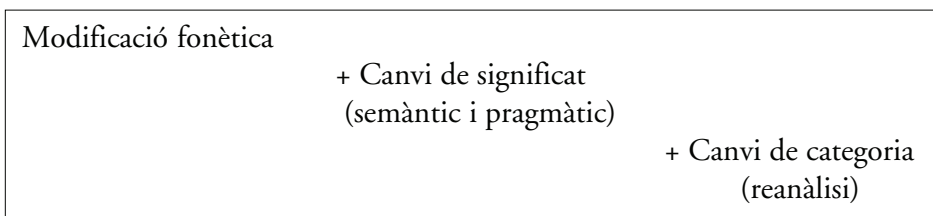

Figura 1. Processos en la formació de connectors

Des de la perspectiva funcional i cognitiva, que incorpora i supera la teoria clàssica de la gramaticalització, aquest procés no implica només conversió d'elements lèxics en gramaticals (o menys gramaticals en més gramaticals, fins a arribar a ser afixos), sinó que és un fenomen més complex que implica modificacions en la funció discursiva i en l'estructura sintàctica de les llengües.¹ Com apunten Heine *et al.* (1991: 23-24), «la gramaticalització s'inicia a partir de forces que se situen fora de l'estructura del llenguatge», en un nivell intermedi entre la llengua i el món extern o «real», el món «experimentat» o, en paraules de Jackendoff, «projectat».

En aquest article, prenent com a base el treball de Massip (2004), ens ocuparem de conjuncions que contenen algun element temporal que ha evolucionat cap a significats vinculats amb estructures binàries, de naturalesa interordinada, com les causals, les condicionals, les concessives, les consecutives i les adversatives. El corpus d'exemples prové del text *Costums de Tortosa*, editat a la primera columna del treball de Massip, Duarte i Massip (1996). *Costums de Tortosa* és el primer llibre de lleis escrit en català originàriament; el manuscrit, de 1272, es troba a l'Arxiu Històric de les Terres de l'Ebre, a Tortosa, i té tres-cents folis.²

2. CANVI DE SIGNIFICAT

Tots els estudiosos del canvi semàntic coincideixen a dir que aquest procés implica un pas des de significats més concrets a significats més abstractes. Així, es constaten nombrosos canvis des de conceptes basats en la persona o en l'espai cap a altres dominis. La temporalitat és un domini intermedi, que sovint rep conceptes procedents del domini de l'espai i alhora és a la base de conceptes més abstractes com els que estudiarem a continuació.

Hi ha diferents teories sobre la naturalesa i els motius del canvi semàntic, entre les quals podem destacar els treballs de Sweetser i de Traugott. Sweetser (1990) entén

1. Sobre la gramaticalització i la relació amb els connectors, es poden consultar els treballs de Cuenca i Hilferty (1999: cap. 6) i Cuenca (2000, 2001a).

2. El text ha estat escanejat i arxivat en format Word per Xavier Martorell. Vam elaborar una llista de les conjuncions temporals objecte d'estudi, amb les possibles variants formals en què podien aparèixer en el text i hi vam aplicar el programa de concordances Hyperbase, que ens dóna un context prou ample (de paràgraf com a mínim). Les dades s'han obtingut amb l'ajut de la Unitat Tècnica de Lexicometria de la Universitat de Barcelona.

el canvi com el pas d'un domini conceptual a un altre a partir d'un increment dels valors pragmàtics. Aquesta autora diferencia tres dominis bàsics, que impliquen un major grau d'abstracció: el domini del contingut –percepció física–, el domini epistèmic –percepció intel·lectual i emoció– i el domini conversacional o dels actes de parla –organització discursiva.

En una línia semblant, Traugott ha analitzat el procés de pragmatització del significat, que atribueix a un canvi de naturalesa metonímica basat en un principi d'informació o rellevància d'inspiració griceana.³ Traugott i König (1991: 191) defensen que hi ha una tensió entre la tendència de l'emissor a no dir més del que cal (principi d'economia) i la del receptor a seleccionar la interpretació més informativa del que es diu, la més rellevant. Aquesta tensió fa que els parlants intentin ser cada vegada més específics a través de la codificació gramatical, és a dir, incorporant marques formals que manifesten els diferents valors que es consideren rellevants (Traugott & König 1991: 192).

La teoria de Traugott s'ha modificat i enriquit al llarg dels anys i ha passat de centrar-se només en el parlant/escriptor (teoria de la subjectivació) a considerar casos en què també l'oient/lector està implicat en el canvi semàntic associat amb la gramaticalització. El nou model, que es denomina *Invited Inference Theory of Semantic Change* (cf. Traugott & Dasher 2002: § 1.2.3), proposa un camí de canvi de naturalesa metonímica (canvi per contigüïtat o associació):

- (1) coded meanings > utterance-token meanings (invited inferences)
> utterance-type meanings (generalized invited inferences) > new coded meanings

El pas d'un significat codificat (*coded meaning*) a un nou significat codificat (*new coded meaning*) es produeix a través de significats vinculats a usos concrets (*utterance-token*), als quals s'associa una inferència invitada; la inferència invitada pot convertir-se en generalitzada sempre que es doni en un tipus de construcció concret (*utterance-type*), pas immediatament previ a una convencionalització de la inferència, que passa a constituir un nou significat codificat.

La novetat del model respecte a la teoria de la subjectivació és que no només es parla de la codificació explícita del punt de vista del parlant, sinó també de la influència

3. A diferència de Traugott, la proposta de Sweetser entén el canvi com un procediment de naturalesa metafòrica (projecció des d'un nivell més concret cap a un nivell més abstracte).

del receptor, com a motor del canvi per la voluntat de l'emissor d'explicitar les actituds respecte als interlocutors i com a participant que activa les inferències induïdes. La intersubjectivitat s'entén com un tipus de subjectivitat amb què l'atenció del parlant/escriptor cap a l'oient/lector fa sorgir inferències que, una vegada convencionalitzades, donen lloc a nous significats.⁴

Un exemple ben conegut de canvi de significat és el trànsit del significat espàcio-temporal de ANTE al substitutiu de *ans* i el del comparatiu MAGIS al contrastiu *mas*. Com hem assenyalat en el treball citat abans (Cuenca 1992-1993), la temporalitat i l'espacialitat s'estructuren, igual com la comparació i l'adversativitat, amb un esquema doblement binari que podria considerar-se, atès el seu extens ús i les diverses aplicacions que presenta en la llengua, una mena d'esquema perceptiu bàsic que ens permet organitzar un nombre elevat de relacions.

domini espacial	domini temporal	domini de la comparació	domini del contrast
precedència espacial	> anterioritat	> superioritat	> antítesi
davant en l'espai	davant en el temps	prioritat en les preferències (comparació)	prioritat argumentativa (adversativitat)
ANTE —————> <i>ans</i> —————> <i>ans</i> MAGIS —————> <i>mas</i>			

Figura 2. Relació davant/darrere en diferents dominis

Així, podem dir que una mateixa relació (davant/darrere) es pot observar en diferents dominis cognitius: l'espacial, el temporal, el de la comparació i el del contrast. El pas de l'un a l'altre implica un canvi de significat que sovint va unit a un canvi categorial. En el cas de *ans*, l'anterioritat/precedència, es correspon amb la superioritat: en introduir el terme ANTE al segon membre, es produeix un contrast marcadíssim entre

4. Traugott i Dasher (2002: 30) defineixen la subjectivació de la manera següent: «Subjectification is the semasiological process whereby SP/Ws [speakers/writers] come over time to develop meanings for Ls [lexemes] that encode or externalize their perspectives and attitudes as constrained by the communicative world of speech event, rather than by the so-called «real world» characteristics of the event or situation referred to». La intersubjectivació s'entén com un tipus de subjectivació per la qual es tendeix a codificar inferències invitades generalitzades relatives a l'atenció que l'emissor presta al receptor en un sentit epistemic i social.

la linealitat de l'estructura (on el primer terme és espacialment i temporalment anterior) i el significat que aquest element nexual introdueix, marcant el segon membre com a «anterior». La relació de comparació es reinterpreta com a primer-preferit, segon-no preferit. Comunicativament, es reverteix la linealitat: per al parlant, el segon membre és informativament i argumentativament anterior, és a dir, superior. La presència de *ans* precedint el segon membre el marca com a superior al primer, amb el qual contrasta (contrargument o antítesi).⁵ Per tant, com indica també Garachana (1998: 602), passem de precedència física a prioritat avaluativa i a preferència argumentativa. Semblantment, en el cas de *mas* passem d'una relació comparativa de superioritat a una relació de superioritat argumentativa, és a dir, de contrast adversatiu.

3. DE LA TEMPORALITAT A LES RELACIONS BINÀRIES

En aquest treball, ens centrem en el canvi que té com a domini origen la temporalitat, la qual se situa dins de l'àmbit general de relacions de contingut o proposicional, i com a domini meta relacions binàries de diferent tipus, les quals ens condueixen a l'àmbit epistèmic i, en alguns usos, a l'àmbit de l'organització discursiva, amb un increment del valor subjectiu del significat. Adaptant la proposta classificatòria de Kortmann (1997) per a l'estudi de les subordinades temporals de quaranta-nou llengües, hem identificat en *Costums* les formes que mostrem en la taula 1:⁶

5. Garachana (1998: 601) descriu aquest procés així: «se recurre a la noción de anterioridad espacio-temporal para expresar la noción de preferencia o de prioridad de un hecho sobre otro. La motivación de esta proyección metafórica se basa en el supuesto de que lo que está antes es mejor, preferible, a lo que viene después, que resulta secundario».

6. Les formes que apareixen entre claudàtors no són conjuncions sinó connectors parentètics (v. Cuenca 2001b, 2002 i 2006: cap. 3) o, en el cas de *si doncs*, una conjunció més un connector parentètic.

	anterioritat	simultaneïtat		posterioritat
		durada	coincidència/ coextensió	
causal				pus (que)
condicional		dementre que	totes ores que tota ora que sempre que [tota via]	[si doncs]
concessiu	jasia so que jasia que ja fos so que	encara que		
adversatiu	ans			
consecutiu				[ladoncs]

Taula 1. Formes temporals amb significats causatius identificades en *Costums*

Els significats d'arribada pertanyen al grup de les oracions interordinades (les tradicionalment denominades adverbials no circumstancials causatives i les adversatives), que constitueixen un grup semànticament homogeni, en el sentit que són concrecions diferents de relacions binàries.⁷ Així, podem definir aquestes oracions de la manera següent (on el primer element és el precedit per la conjunció, és a dir, el destacat):

- (a) Causal: **causa real** → efecte real
- (b) Consecutiva: **causa real** → **efecte real**
- (c) Condicional: **causa hipotètica** → efecte hipotètic
- (d) Final: **causa hipotètica** → **efecte hipotètic**
- (e) Concessiva: **causa no eficient (tesi)** → efecte (antítesi)
- (f) Adversativa: **tesi** → **antítesi**

7. Cuenca (2006: cap. 4) ha tractat recentment el tema de la interordinació.

Els sis tipus d'oracions compostes, com es veu per les definicions esquemàtiques, es poden associar per parelles: la primera parella (causal-consecutiva) remet a una relació causa-efecte real, és a dir, basada en el contingut proposicional de les clàusules connectades; la segona parella (condicional-final) remet a una relació causa-efecte hipotètica, és a dir, una implicació basada en el domini epistèmic; la tercera parella (concessiva-adversativa) remet a una relació de contraposició entre dos continguts (tesi-antítesi), que en el cas de la concessiva es nega en un món possible. Igualment, és possible relacionar les que indiquen l'origen, la causa de la relació (causals, condicionals, concessives) i les que indiquen la fi, l'efecte de la relació (consecutives, finals i, de manera més distant, adversatives).

Adjuntem, a continuació, diferents exemples de les formes temporals amb significat binari identificades en *Costums*:

- (2) E de pleyt fermat no cau negun en pena de LX sous, si ben no és a la cort, **jasia so que** manament li'n sia feyt que i sia (L1, 20).
- (3) és novela cosa, **ans** és justa e dreturera, que si el demanat a provar son enteniment vol que-n juy sien mostrades cartes públiques o actes o escriptures comunes o privades de son actor, que u pot fer (L2, 78).

En els exemples anteriors, tenim elements temporals d'anterioritat (*ja, ans*) usats amb significats contrastius, de concessió i adversativitat respectivament.

- (4) Pot-se fer **encara que** la I meta tot lo cabal e l'altre que no n'i meta jens, mas meta la presona qui en percas e guayn ab aquel cabal (L4, 235).
- (5) **Dementre** lo catiu o la cativa, o servu o serva dégia ren de la reensó per què serà taylat ab son seynor, **tota via** reman-lo la seynoria devés lo seynor ab qui-s serà avengut, enaxí que él e totz los seus béns són e remanen obligatz devés lo seynor, que catiu o cativa, servu o serva de si ne de ren que ajen no poden donar ne servir a nul hom sens volentat d' aquel seynor (L2, 83).
- (6) E ans de plet comensat, pot ésser revocat **totes ores que**-l seynor del plet se vula, e pot-lo menar per si o establir altre procurador (L2, 104).
- (7) Però aquel procurador, **sempre que** la apellació aurà feta, és tengut e obligat que-n deu denunciar al seynor del plet, sis vol, que men la apellació o se'n lex, que él d'als no és tengut si no-s vol (L7, 364).

Els exemples previs mostren formes de simultaneïtat (*encara, dementre, tota via, totes ores, sempre*) amb valors concessiu (4) i condicional (5-7). Finalment, els exemples

següents inclouen formes temporals de posterioritat (*pus, doncs*) amb ús causal (8) i com a reforçament de condicional i consecutiva (9).

- (8) no deven gardar si les coses se venen per poch preu o per gran, mas que faça la venda per lo preu que offert li serà, **pus que** no-n trop plus, la qual venda és ferma e estable axí com si lo deutor la avia feyta de grat e per son preu complit (L1, 26).
- (9) E negun ban ne establiment no val d'un ayn a enant, **si doncs** espressat no és e escrit que vala e s'estena plus, e **ladoncs** val tro a son termen posat (L1, 53).

Una vegada hem revisat breument el canvi semàntic, entrarem a estudiar els canvis morfosintàctics associats amb la reanàlisi.

4. REANÀLISI

La gramaticalització implica canvi semàntic però només es verifica si hi ha canvi de categoria gramatical o reanàlisi (cf. Cuenca & Hilferty 1999: cap. 6; Cuenca 2001a). Per exemple, *ans* era usat com a adverbi o preposició temporal (10) i com a conjunció temporal (11) i va passar a gramaticalitzar-se com a conjunció adversativa (12):

- (10) E encara és mils e primera que negun creador que el marit **ans del** matrimoni agés, de que lo marit no aja feta carta (L8, 382).
- (11) si-l demanat, **ans que** jur, vol tornar o referre lo sacrament al demanador e que-l pagarà, lo demanador és tengut de fer lo sacrament... (L2, 127).
- (12) ne deu ésser reebut al bautisme... **ans** deu ésser gitat de l'esglea (L1, 72).

Segons les dades que deriven de l'anàlisi del nostre corpus, les característiques formals relacionades amb la reanàlisi són: polimorfisme, presència de díctics, connectors complexos, correlacions i tendència a l'especialització formal.

(a) Polimorfisme. És força freqüent trobar diferents variants d'un mateix connector, per exemple: *jasia so que, jasia que, ja fos so que, jasia ço que, jasia açò que, jasia assò que*. Aquest polimorfisme està típicament lligat al caràcter no completament gramaticalitzat de la forma.

(b) Presència de díctics. Sovint les formes contenen un díctic, com veiem en el cas de *jasia so que* i de moltes de les seues variants. Els díctics indiquen un estat de transició entre els mecanismes de referència i els de connexió: en estadis en què el

sistema connectiu no està del tot desenvolupat, els díctics tot sovint fan la funció connectiva o la reforcen.

(c) Connectors complexos. En el corpus hem identificat diversos connectors complexos, suma d'una conjunció i un connector parentètic d'origen temporal com *encara* (*e encara (plus), ne encara, item encara, o encara, mas encara*) o *doncs* (*si doncs, si donques, car ladoncs*), com il·lustrem tot seguit:

- (13) E si alcun o alcuna se clamarà d' altre d' enjúria, que sia peccuniària, deu-se seguir en totes coses axí com de la comanda en lo sobredit proximan paràgraf, si la citació li serà feta que sia en la cort, [e-l juy donat en la cort]. E **encara plus** oltra açò sobredit, que si la enjúria serà grant que munt a gran quantitat la emena, que li deu tolre el coltel e comanar a alcun dels ciutadans tro lo pleyt sia fenit (L1, 23).
- (14) Alò metex ç'és si era feta contra aquel en qui poder serà trobada, **si donques** él ab sa pròpia man no la avia feta; **car ladoncs** val, **si doncs** no provava que-l deute fos pagat (L4, 204).

(d) Correlacions. En *Costums*, també destaquen elements d'origen temporal en correlació amb una conjunció, generalment encapçalant la clàusula prèvia. Així, en els exemples següents *pus* i *ladoncs* reforcen l'apòdosi, la segona clàusula, en una relació de naturalesa causal/condicional marcada per una conjunció o una locució conjuntiva (*jasia so que, car, si*):

- (15) **jasia so que** no remanga màs I dia o menys del temps en què-l cens se deu pagar, **pus** lo dia no és vengut en què pagar se deu (L4, 243).
- (16) [...] si doncs lurs seynors o lurs maestres que no·ls volguessen clamar a la cort e aquí pendre lur dret e menar lur plet, **car** en aquest cas a loc la cort, **pus** éls se'n clamen, e éls no·ls volen castigar (L6, 300).
- (17) E **si** no poden provar o no u volran provar, **pus** la demanda serà començada e el pleyt contestat, deu ésser lo demanat absolt [...] (L1, 12).
- (18) **Si** lo pare o la mare moren abintestat, **ladoncs** la dita fila pot venir a successió... (L5, 279).

Observem que el mecanisme utilitzat il·lustra una tendència analítica que observem també en el cas dels díctics: es marca la clàusula que introdueix la informació temàtica (concessiva, causal o condicional) amb una conjunció i es fa precedir l'altra clàusula, la que introdueix la informació temàtica o efecte, per un connector parentètic (*pus, ladoncs*) que inclou un element originàriament temporal de posterioritat (llat. POSTEA, DUNQUE).

(e) Tendència a l'especialització. Un altre tret destacable en el procés de reanàlisi és la tendència a l'especialització de formes segons la funció i el significat que tenen. Per exemple, en *Costums* podem observar el predomini de *abans* com a adverbi temporal (18), mentre que el valor preposicional s'assigna a *ans de* (19) o *enans de*; com a conjunció temporal alternen *ans que* i *abans que* (20), mentre que *ans* només fa de conjunció adversativa (21).

- (18) no-l ne pot hom forsar **abans** sinó tantost com li serà jugiat per los ciutadans (L2, 100).
- (19) Procurador o defenedor no pot establir procurador **ans de** plet comensat... (L2, 100).
- (20) no-n pendrà per si ne per altre ans de la fin del pleyt o depux, o **ans que** sia satisfet o pagat al demanador... (L1, 19).
- (21) lo procurador no vol respondre a la reconvençió, **ans** si n'ha dada fermansa deu ésser absoluta (L2, 101).

A més d'aquests trets formals, convé remarcar l'alt grau de complexitat sintàctica de *Costums*, com mostra l'exemple de (22), que en una única oració inclou tres concessives, a més d'altres estructures compostes.

- (22) Item **jasia so que** en cartes públiques de deutes sia promés de la una part a l'altra, per covinença especial, de refer don, gréugies e mesions que-l creador sofrà per recobrar son deute oltra el termen, e sia contengut en les cartes, e que-n sia creegut per sa plana paraula e sens sagrament, e **encara que** sia fermat entr-éls per ferma estipulació, la cort de Tortosa aquestes messions, dons e greuges, **jasia so que** l deutor o els deutors assò ajen promés ab sagrament o fermat per fermances, no júgia ne mana pagar ne pot destréyner, ne acció ne demanda no se'n pot moure entr-éls, e si u fa, no val, ne li n'és tengut de respondre en aquesta cort ne en altra (L1, 48).

A continuació, il·lustrarem els processos de canvi de significat i de reanàlisi a partir dels connectors concessius *encara que* i *jasia so que*.

5. DE L'EIX ABANS-DESPRÉS AL SIGNIFICAT CONCESSIU: D'ENCARA A ENCARA QUE

En *Costums*, podem identificar tres grans usos de *encara*: tempoaspectual (nou exemples), additiu (noranta-quatre exemples: vint-i-sis d'oracionals i seixanta-vuit de textuais) i concessiu (set exemples).

- (23) e **encara** ela reman e és tota via en possessió dels béns tro del tot sia pagada (L4, 283).
 (24) Procurador pot ésser establí a I ora, a I dia, a I temps e a tot lo plet. E si a tot lo plet, és tengut, pus lo plet a encetat, de menar tro a sentència diffinitiva, e **encara** apelar, si necessari y serà (L2, 101).
 (25) **Encara que** demanda·n fassa, no deu ésser oït ne·n pot fer demanda, que cassa és e vana (L3, 181).

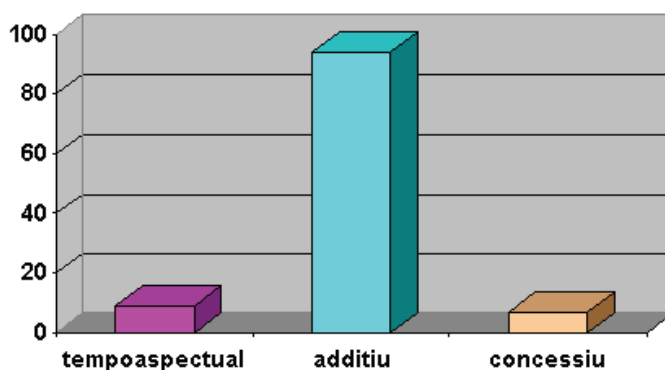

Figura 3. Freqüència dels usos d'*encara*

Aquests tres valors s'associen amb els tres estadis que proposava inicialment Traugott (1989) en els processos de gramaticalització: proposicional (tempoaspectual), textual (additiu) i expressiu (concessiu).

La fixació del valor concessiu és un procés complex. Com indiquen Pérez Saldanya i Salvador (1995: 88), els adverbis escalars duen associada informació semàntica de dos tipus: assertiva i pressuposada o implicativa. El caràcter assertiu es relaciona amb l'interval temporal de l'enunciat i el caràcter implicatiu, amb un interval immediatament anterior al de l'enunciat. En concret, amb *encara* s'assevera que en el moment de parla es produeix l'esdeveniment *e* i s'implica que en un moment anterior també es produïa *e*. Amb *ja*, s'assevera l'esdeveniment i s'implica que abans no es produïa *e*. En tots dos casos, ens situem en l'esfera del passat i hi ha una idea durativa, de continuïtat temporal.⁸

8. De la continuïtat temporal es passa a la continuïtat discursiva en el cas dels usos de *encara* com a operador escalar d'informativitat (cf. Pérez Saldanya & Salvador 1995).

Així, podem dir que la inferència de contrast deriva de la contraposició entre el que s'assevera i el que s'implica (Pérez Saldanya & Salvador 1995: 89):

l'adverbi *encara* estableix una comparació –i un clar contrast– entre allò que realment s'esdevé (allò que s'assevera per al temps de l'enunciat) i allò que hom hauria esperat que s'esdevingués (allò que s'implica per al temps de l'enunciat).

És el que molts autors denominen «contraexpectativa». Garachana (1998: 205), referint-se als connectors parentètics *sin embargo*, *no obstante*, explica així el significat concessiu: «una operació mental que contraviene una relació causal que en función de nuestro conocimiento del mundo tendría que haberse cumplido».⁹

La dualitat que permet la inferència concessiva i posteriorment la convencionalització del nou significat, és inherent al significat temporal de *ja* i *encara*.¹⁰

D'acord amb la teoria de Traugott i Dasher (2002), el pas del significat codificat primitiu, tempoaspectual (26), al nou significat concessiu (29) es produeix a través d'una inferència invitada concessiva, com en (27), on la coocurrència amb la copulativa negativa *ne* crea aquest efecte contextual. El valor concessiu és més fixat en casos com (28), en què el verb està en subjuntiu, cosa que fa que la inferència concessiva sigui generalitzada en aquests contextos.¹¹

(a) adverbi amb valor tempoaspectual (Scat.)

(26) l'enfant **encara** no nat, axí bèn és vençut d'aquel infant que **encara** no és nat, com és de la mare (L8, 398).

(b) valor secundari concessiu (Scat₁⁺ IInv)

(27) Item, fil famílias no pot fer testamentz per moltz ayns que aja, sens volentat de son pare, ne **encara** ab volentat ne ab consentiment de son pare, nisi de castrense pecculio vel quasi, car d'aquel (pot), contra volentat del pare, pot fer testament o darrera volentat (L6, 305).

(c) valor concessiu més fixat (Scat₁ + IInvG)

(28) **Encara** sies estrayn e privat de la lum de la sinagoga. AMÉN. (L8, 527)

9. Harris (1988: 81) ho explica de la manera següent: «the essence of a concessive sentence is that C is true despite the content of the antecedent, which is (by definition) generally incompatible with that particular consequent».

10. El *DCVB* defineix *ja*, com «d'abans; indica anterioritat d'un fet respecte d'un altre»; i defineix *encara* així: «que equival a 'en aqueix temps', 'malgrat del temps transcorregut', indica que una cosa continua subsistint o efectuant-se en temps en què podria haver cessat; i acompanyat de negació, indica que una cosa no ha tingut ja lloc».

11. De fet, com assenyala Ridruejo (2005), l'aparició del verb en indicatiu seguint aquesta mena de connectors és una marca clara d'opacitat i, per tant, de gramaticalització.

(d) locució concessiva (Scat₂): *encara que*

(29) **Encara que** sia fermat entr·éls per ferma estipulació, la cort de Tortosa aquestes messions, dons e greuges, **jasia so que**·l deutor o els deutors assò ajen promés ab sacrament o fermat per fermances, no júgia ne mana pagar ne pot destréyner [...] (L1, 48).

6. REANÀLISI D'ADVERBI A CONJUNCIÓ: DE *JA* A *JASIA SO QUE*

Un cas ben interessant de reanàlisi és el de l'estructura semigramaticalitzada *jasia que*. Segons el *DCVB* (s.v. *jassia*), es tracta d'una forma aglutinada de *ja's sia* (< llatí vulgar *IAM SE SIAT). Constitueix una estructura complexa que inclou una forma verbal en subjuntiu amb variabilitat quant al temps: present (*sia*) o passat (*fós*).

En *Costums*, podem identificar dos grans usos de *ja*: el tempoaspectual (30) i el concessiu (31).

(30) Rubrica de conditione indebiti. So és si alcun deute serà pagat e no era degut o **ja** l'havia pagat (L4, 185).

(31) Atressí paga meala tota persona qui aquí·s bayn, **jasia so que** no·y men servicial o no·l vula menar (L1, 13).

La figura 4 ens indica el predomini del valor concessiu de *ja* en connectors com *jasia so que* i variants (dos-cents cinquanta-nou exemples) sobre el valor tempoaspectual (vint-i-nou casos).

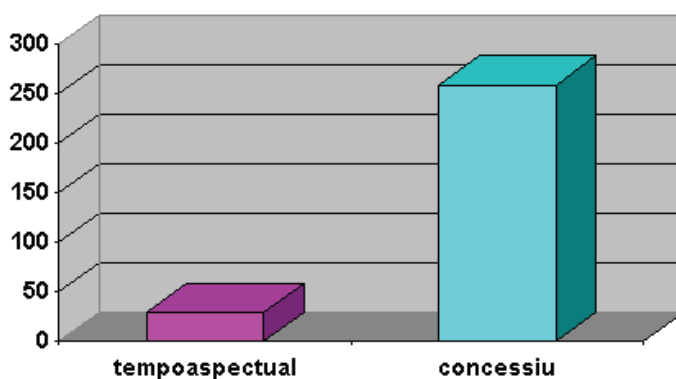

Figura 4. Freqüència d'usos de *ja*

Quant al valor tempoaspectual, cal destacar que en molts exemples trobem *ja* dins d'estructures metalingüístiques que es refereixen al text com a decurs temporal (32):

- (32) Mas si clamat se'n serà, ans que posat se'n sia ab la part, la seynoria pot demanar la justícia, so és saber, lo qu [i] nt, axí com ja és dit (L1, 54).

Pel que fa al valor concessiu, l'estructura semifixada *jasia so que* exemplifica molt clarament les característiques que hem atribuït a la reanàlisi.¹² El polimorfisme i la presència de díctics són palesos en les formes identificades i la freqüència d'ús en *Costums*, com apareix en la taula 2:

formes	ocurrències
<i>jasia so que</i>	245
<i>jasia que</i>	1
<i>ja fos so que</i>	5
altres (variants de <i>jasia so que</i>):	8
<i>jasia ço que, jasia açò que, jasia assò que</i>	4
<i>jasia so atressí que</i>	1
<i>jasia (la) cosa que</i>	3

Taula 2. Formes i freqüència de *jasia so que* i variants

El polimorfisme ens indica un procés de gramaticalització de *ja* incomplet, que es manifesta en diferents aspectes:

12. Ridruejo (2005) apunta aspectes semblants en una anàlisi del connector del castellà medieval *ya sea que*, que considera un possible calc del català o de l'aragonès. Destaca que la desaparició d'aquesta forma a partir del segle xv es pot relacionar amb el fet que els usos semblen restringits a la llengua escrita culta, i per tant no devia ser conegut en la llengua col·loquial, i a la competència amb formes més simples. Aquesta hipòtesi és també aplicable al català, tot i que és difícil contrastar-la.

(a) La forma més freqüent inclou el verb en present i conté un díctic. El díctic encara deu mantenir, residualment, el valor de díctic textual, pel fet que apareix la forma plena *açò* i també el substantiu *cosa* que indica un caràcter més predicatiu de l'estructura.

(b) Hi ha una escassa tendència a la gramaticalització total, vist que només hi ha un cas de *jasia que*.

(c) La construcció té un caràcter semifixat, com mostren els fets següents:

- i. la possibilitat d'usar el verb en passat (*ja fos so que*);
- ii. el fet que *ja sia / fos so que* es combina amb construccions que repeteixen el verb atributiu: *jasia so que·ls sia vedat* (L8, 411), *ja fos so que fos peynora* (L4, 218);
- iii. el fet que *ja sia so que* es combina amb construccions que repeteixen el díctic: *jasia so que assò entr·éls no sia enprés* (L8, 384).

En efecte, la variabilitat temporal, reduïda a l'alternança present/passat, ens indica que l'estructura no està del tot gramaticalitzada; tanmateix, l'ocurrència amb formes verbals idèntiques a les que conté la construcció i amb díticis, com en els exemples anteriors, indica un grau de gramaticalització força alt; altrament, aquestes estructures serien evitades pel conflicte creat per dos verbs o dos díticis idèntics. Deduïm, doncs, que verb i díctic ja han perdut de forma parcial el seu caràcter predicatiu i assenyalador, respectivament.

D'altra banda, aquesta estructura mostra també la importància dels díticis en estadis intermedis de la formació de connectors. Un dels trets característics dels connectors en els textos medievals és l'ús freqüent de díticis com a reforçament de la conjunció *que* i dels relatius o com a constituent de marcadors complexos estructuralment (cf. Marín & Cuenca 1998).¹³ Es tracta d'una manifestació de la tendència a l'expressió analítica de formes *que*, posteriorment, tendiran cap a estructures sintètiques, més gramaticalitzades. Anfós Par (1923: 406) denomina aquest fenomen com a *copulació doble* i el defineix així:

Mitjançant un pronom neutre, o un adverbi que preceheix la proposició principal, a voltes anunciem ja la proposició subordinada, en guisa qu'aquesta se troba lligada a la primera, no sols per sa conjunció, ans aytambé per la dita partícula inicial.

13. En el mateix sentit es pronuncia Kortmann (1997: 347) referint-se a les llengües germàniques: «In Old English, as in other old Germanic dialects, the two most important source categories of adverbial subordinators are (deictic) adverbs and demonstratives».

Aquest és el cas de *jasia ço que*, on el díctic *ço* actua com a díctic textual catafòric. avança el contingut de la clàusula que introdueix. De fet, alguns demostratius es converteixen en díctics textuals en passar d'interpretar-se com a assenyaladors de l'espai real –espai de l'enunciació– a assenyaladors de l'espai textual –el text com a espai–, procés metafòric especialment relacionat amb el canvi de l'oral a l'escrit.

Observem, doncs, el mateix procés que hem identificat en Marín i Cuenca (1998) a partir de l'estudi dels *Sermons* de sant Vicent, és a dir, el pas de díctics a connectors. El procés inclou les etapes següents: díctic, díctic textual (anafòric o catafòric), correlatiu amb una conjunció o antecedent d'un relatiu i connector parentètic. Aquesta progressió gradual de la dixi a la connexió presenta un clar paral·lelisme amb les tres etapes en la formació de la frase complexa catalana que va proposar Badia (1951): etapa asindètica, transició i etapa sindètica. En el mateix sentit es pronuncien König i van der Auwera (1988: 127) quan, a partir del seu estudi de les condicionals, concessives i concessives-condicionals en alemany i holandès, conclouen que hi ha tres maneres de combinar les clàusules:

(i) mere juxtaposition, (ii) juxtaposition and linking through a resumptive element introducing the main clause, and (iii) complete integration indicated by the initial position of the finite verb in the main clause, which thus takes second position in the overall complex sentence.

I afegeixen que aquestes estratègies constitueixen punts en un continu de la parataxi a la hipotaxi, gradació que ens indica el pas d'estructures no integrades (juxtaposades) a integrades (subordinades) a partir del procés de dixi textual, o copulació doble en termes de Par, que ells denominen *resumption*.

7. CONCLUSIONS

La gramaticalització dels connectors és un procés complex que implica:

(a) Un canvi semàntic, que va des de significats més objectius (temporalitat, en el cas que nosaltres estudiem) a significats més subjectius o intersubjectius (relacions causatives) a través de processos de naturalesa pragmàtica.

(b) Una reanàlisi sintàctica, que, en períodes en què encara no s'ha completat, es manifesta amb les característiques següents:

- i. Polimorfisme
- ii. Presència de díctics

- iii. Correlacions i connectors complexos
- iv. Tendència a l'especialització formal de funcions/significats diferents

En aquest article, hem identificat les formes temporals que s'han gramaticalitzat com a connectors interordinants (causals, consecutius, concessius, condicionals i adversatius) en el llibre de *Costums de Tortosa*. Com a il·lustració del procés general que pateixen aquests elements, hem observat el canvi semàntic en el cas de *encara / encara que* i la reanàlisi sintàctica del també concessiu *jasia so que*. Les nostres consideracions i l'anàlisi qualitativa i quantitativa dels exemples permeten establir un procediment general d'anàlisi diacrònica dels connectors que caldrà ampliar, perfeccionar i posar a prova en un estudi que tingui en compte variacions en l'eix temporal del català antic.

MARIA JOSEP CUENCA
Universitat de València
ÀNGELS MASSIP
Universitat de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1951 [2^a ed. 1982]) «Els orígens de la frase catalana», *La llengua catalana abir i avui*, Barcelona, Curial.
- CUENCA, M. Josep (1992-1993) «Sobre l'evolució dels nexes conjuntius en català», *Llengua i Literatura*, 5, pp. 171-213.
- (2001a) «La gramaticalització com a teoria de la variació morfosintàctica» dins Mercè LORENTE *et alii* (eds.), *La gramàtica i la semàntica per a l'estudi de la variació*, Barcelona, PPU, pp. 151-185.
- (2001b) «Los conectores parentéticos como categoría gramatical», *Lingüística Española Actual*, XXIII, vol. 2, pp. 211-235.
- (2002) «Els connectors textuais i les interjeccions» dins Joan SOLÀ *et alii* (coords.), *Gramàtica del Català Contemporani*, Barcelona, Empúries, vol. 3, capítol 31, pp. 3173-3237.
- (2006) *La connexió i els connectors. Perspectiva oracional i textual*, Vic, Eumo.
- CUENCA, M. Josep & Joseph HILFERTY (1999) *Introducció a la lingüística cognitiva*, Barcelona, Ariel, cap. 6.

- CUENCA, M. Josep & Maria Josep MARÍN (1998) «On the boundaries of grammar: linking words and grammaticalization theory» dins B. CARON (ed.), *Actes du 16è. Congrès International des Linguistes* (París, 20-25 juliol, 1997), Oxford, Elsevier Sciences, publicat en CD-ROM, paper n. 0444.
- GARACHANA, Mar (1998) «La evolución de los conectores contraargumentativos: la gramaticalización de *no obstante* y *sin embargo*» dins M. A. MARTÍN ZORRAQUINO & Estrella MONTOLÍO (coords.), *Los marcadores del discurso. Teoría y análisis*, Madrid, Arco Libros, pp. 193-212.
- HARRIS, Martin (1988) «Concessive clauses in English and Romance» dins John HAIMAN & Sandra A. THOMPSON (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam/Filadèlfia, John Benjamins, pp. 71-99.
- HEINE, Bernd, Ulrike CLAUDI & Friederike HÜNNEMEYER (1991) *Grammaticalization: A Conceptual Framework*, Chicago, University of Chicago Press, 2 vol.
- HOPPER, Paul & Elizabeth C. TRAUGOTT (1993) *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- KÖNIG, Ekkehard & Johan VAN DER AUWERA (1988) «Clause integration in German and Dutch conditionals, concessive conditionals and concessives» dins John HAIMAN & Sandra A. THOMPSON (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam/Filadèlfia, John Benjamins, pp. 101-133.
- KORTMANN, Bernd (1997) *Adverbial Subordination. A Typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages*, Berlin / New York, Mouton de Gruyter.
- MARÍN, Maria Josep & Maria Josep CUENCA (1998) «La gramaticalització en els connectors: de l'oral a l'escrit», *Actes del l'XIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Palma, 8-12 de setembre, 1997), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1, pp. 383-401.
- MASSIP, Àngels (2004) «Les conjonccions temporelles et leur changement syntaxico-sémantique vers les adversatives, concessives, conditionnelles, causales et consécutives», dins *Parole Romanze. Scritti per M. Contini*, Alessandria, Edizione dell'Orso, pp. 305-318.
- PAR, Anfós (1923) *Sintaxi catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge (1398)*, Halle, Max Niemeyer.
- PÉREZ SALDANYA, Manuel & Vicent SALVADOR (1995) «Fraseologia de l'encara i processos de gramaticalització», *Caplletra*, 18, pp. 85-108.

- RIDRUEJO, Emilio (2005) «Opacidad discursiva e implicaturas conversacionales en el cambio gramatical», *Conferència presentada en Societas Linguistica Europaea 38, Formal, Functional and Typological Perspectives on Discourse and Grammar* (València, 7-10 de setembre 2005).
- SWEETSER, Eve (1990) *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, Cambridge, Cambridge University Press.
- TRAUGOTT, Elizabeth C. (1989) «On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change», *Language*, 65, pp. 31-55.
- TRAUGOTT, Elizabeth C. & Ekkehard KÖNIG (1991) «The semantic-pragmatics of grammaticalization revisited» dins Elizabeth C. TRAUGOTT & Bernd HEINE (eds.), *Approaches to Grammaticalization*, Amsterdam, John Benjamins, vol. 1, pp. 189-218.
- TRAUGOTT, Elizabeth C. & Richard B. DASHER (2002) *Regularity in Semantic Change*, Cambridge, Cambridge University Press.

REFERÈNCIA DEL CORPUS

- MASSIP, Jesús, Carles DUARTE & Àngels MASSIP (1996) *Costums de Tortosa (1272). Edició i estudi*, Barcelona, Fundació Noguera.